

Об'єкт злочинів проти конституційних основ національної безпеки України

Л. М. Мошняга

кандидат юридичних наук, старший викладач
кафедри загальноправових дисциплін
Національного університету «Одеська юридична
академія»

У статті на підставі обґрунтованих наукових позицій визначаються родові та безпосередні об'єкти злочинів проти конституційних основ національної безпеки України. З'ясовується зміст вказаних видів об'єктів злочинів (ст. ст. 109, 110, 112 Кримінального кодексу України).

Ключові слова: родовий об'єкт злочинів проти конституційних основ національної безпеки України, безпосередній об'єкт злочинів проти конституційних основ національної безпеки України, видовий об'єкт як складова частина родового об'єкту злочинів проти конституційних основ національної безпеки України, антиконституційний характер злочинів проти конституційних основ національної безпеки України.

В статье на основании обоснованных научных позиций определяются родовые и непосредственные объекты преступлений против конституционных основ национальной безопасности Украины. Определяется содержание указанных видов объектов преступлений (ст. ст. 109, 110, 112 УК Украины).

Ключевые слова: родовой объект преступлений против конституционных основ национальной безопасности Украины, непосредственный объект преступлений против конституционных

основ национальной безопасности Украины, видовой объект как составная часть родового объекта преступлений против конституционных основ национальной безопасности Украины, антиконституционный характер преступлений против конституционных основ национальной безопасности Украины.

The author of the article determines the patrimonial and direct objects of crimes against constitutional grounds of national security of Ukraine. Contents of the indicated types of objects of crimes are determined (article 109, 110, 112 CC of Ukraine).

Keywords: *patrimonial object of crimes against constitutional grounds of national security of Ukraine, direct object of crimes against constitutional grounds of national security of Ukraine, specific object as a component part of patrimonial object of crimes against constitutional grounds of national security of Ukraine, unconstitutional character of crimes against constitutional grounds of national security of Ukraine.*

Стаття 1 Конституції України проголошує, що Україна є суверенна і незалежна, демократична, соціальна, правова держава [1]. Тому порушення встановленого Конституцією України порядку створення та захисту конституційного ладу, території України, а також порядку виконання представниками влади своїх повноважень може створювати загрозу основам національної безпеки взагалі та конституційним основам національної безпеки України зокрема.

Питання щодо злочинів проти основ національної безпеки України розглядалися у працях таких українських вчених, як В. Ф. Антипенко, О. Ф. Бантишев, В. О. Глушков, В. П. Ємельянов, В. А. Ліпкан, М. І. Мельник, В. О. Навроцький,

А. В. Савченко, В. Я. Тацій, М. І. Хавронюк, О. В. Шамара та ін. Наукові дослідження у цій сфері останнім часом значно активізувалися, в тому числі щодо злочинів проти конституційних основ національної безпеки України.

У кримінально-правовій літературі об'єкти злочинів зазвичай класифікуються за двома підставами: залежно від ступеня узагальненості – «за вертикаллю» (загальний, родовий і безпосередній) та залежно від важливості безпосереднього об'єкта – «за горизонталлю» (основний, додатковий обов'язковий, додатковий, факультативний) [2-11].

Дається переважно однозначне розуміння видів об'єктів, за винятком того, що ж саме розуміє той чи інший автор під об'єктом злочину: суспільні відносини, цінності, сфери життєдіяльності тощо. Тому, на перший погляд еkleктичним, але загалом універсальним, вважається поділ об'єктів (і передусім за вертикаллю), який здійснено в одній із праць А. М. Шульги та В. І. Павликівського. Зокрема, вони поділяють об'єкти злочинів «за вертикаллю» таким чином: «Загальним об'єктом злочину визначається сукупність суспільних відносин, соціальних благ, цінностей, інших сфер життєдіяльності людей, що охороняються кримінальним правом. Первинне уявлення про загальний об'єкт злочину можна отримати під час ознайомлення із ч. 1 ст. 1 КК України... Більш детальний перелік об'єктів кримінально-правової охорони закріплений у двадцяти розділах Особливої частини КК України...

Родовий об'єкт – це об'єкт, що охоплює коло тотожних чи однорідних за своєю соціально-політичною чи економічною суттю суспільних відносин, соціальних благ, цінностей, інших сфер життєдіяльності людей, що в силу цього повинно бути захищені єдиним комплексом взаємозалежних кримінально-правових норм...

Безпосереднім об'єктом злочину виступають суспільні відносини, соціальні блага, цінності, інші сфери життєдіяльності людей, на які безпосередньо спрямоване посягання і яким внаслідок злочинних дій спричиняється суспільно небезпечна шкода» [7, с. 36-37].

Слід зауважити, що в літературі визнається також видовий об'єкт як складова частина родового об'єкта [8, с. 209; 9, с. 146; 10, с. 114; 11, с. 229]. Зокрема, серед такого роду злочинів, як злочини у сфері господарської діяльності, можна визначити наступні види злочинів: злочини у сфері безпеки господарської діяльності; злочини у сфері грошового обігу, валютного регулювання, валютного контролю; злочини у бюджетній сфері; злочини, що посягають на свободу господарської діяльності тощо [11, с. 143]. Відповідно, серед злочинів проти основ національної безпеки України можна виокремити злочини, які посягають саме на конституційні основи національної безпеки України.

Метою нашої статті є чітко визначення родового об'єкта, безпосереднього об'єкта злочинів, передбачених Розділом I Особливої частини Кримінального кодексу України (далі – КК України), тому що в юридичній літературі немає єдності поглядів щодо визначення вказаних видів об'єктів злочинів проти основ національної безпеки України.

Так, О. А. Чуваков стверджує, що родовим об'єктом цих злочинів є безпека держави [12, с. 9]. Але, як було показано раніше, основи національної безпеки України і безпека держави – це такі поняття, які не збігаються за змістом і обсягом, тому визначення родового об'єкта, яке надає О. А. Чуваков, видається неточним.

На думку М. І. Хавронюка, родовим об'єктом злочинів проти основ національної безпеки України є безпека України у різних її сферах [13, с. 27]. Таке ж визначення родовому об'єкту дають Е. М. Ки-

силюк та В. І. Павликівський [14, с. 31]. Але вся безпека не може бути родовим об'єктом злочинів, що посягають лише на її основи, адже загалом національна безпека України охороняється не тільки за допомогою заборони діянь, передбачених у Розділі I Особливої частини КК України, а й шляхом встановлення інших норм, які мають місце у цьому кодексі.

Найбільш вдале визначення родового об'єкта розглядуваних злочинів надав В. Я. Тацій, який вказує, що родовим об'єктом злочинів, передбачених у цьому розділі, є суспільні відносини з охорони національної безпеки України: її конституційного ладу, суверенітету, територіальної недоторканності, обороноздатності [15, с. 25]. Також слід погодитись з О. Ф. Бантишевим і В. С. Картацевим, які стверджують, що «родовий об'єкт зазначених злочинів – основи національної безпеки України, головними складовими яких є пріоритетні національні інтереси» [16, с. 250]. Тобто слід констатувати, що родовий об'єкт розглядуваних злочинів чітко визначений у самому кримінальному законі і немає сенсу його якимось чином надавати іншими словами.

У межах цього родового об'єкта слід виокремити такі основи національної безпеки, посягання на які прямо і безпосередньо порушує не тільки положення Кримінального кодексу України, а й Конституції України, тому цей вид основ національної безпеки доцільно називати «конституційні основи національної безпеки України». Саме вони є видовим об'єктом злочинів, передбачених ст. ст. 109, 110 та 112 КК України, котрі встановлюють відповідальність за дії явної антиконституційної спрямованості проти таких безпосередніх об'єктів, що перебувають під прямою охороною Конституції України. Ці безпосередні об'єкти чітко визначаються у названих статтях кримінального закону й одно-

значно вказують на антиконституційний характер передбачених тут діянь.

Розглянемо докладніше питання про безпосередні об'єкти злочинів проти конституційних основ національної безпеки України.

З'ясування змісту об'єкту злочинів, передбачених ст. 109 КК України, «Дії, спрямовані на насильницьку зміну чи повалення конституційного ладу або на захоплення державної влади» викликає розбіжності у позиціях криміналістів. Так, автори коментаря за ред. С. С. Яценка переконані у тому, що об'єктом цього злочину виступає внутрішня безпека держави в двох головних сферах – у сфері функціонування конституційного ладу і в сфері діяльності державної влади [17, с. 211].

Схожа позиція заявлена і в коментарі за ред. В. В. Сташиса та В. Я. Тація, де сказано, що це суспільні відносини, які забезпечують внутрішню безпеку України, захист її конституційного ладу та державної влади [18, с. 325].

Отже, згадані автори видовим об'єктом цього злочину визнають внутрішню безпеку. Але з такою позицією не можна цілком погодитись у зв'язку з тим, що посягання на конституційний лад і державну владу можуть також створювати і зовнішню небезпеку, і на це прямо вказується у кримінальному законодавстві багатьох зарубіжних країн. Так, раніше у праці згадувалося про те, що у низці кодексів зарубіжних країн є вказівка на підвищену суспільну небезпечність діяння, якщо при вчиненні злочину проти конституційних основ національної безпеки має місце участь іноземної держави, іноземної організації, їх представників чи окремих осіб (ст. ст. 308, 309 КК Грузії, § 111 КК Данії, ст. 62 Естонської Республіки, ст. 118 КК Литовської Республіки, ст. 97а КК Нідерландів, ст. 275 КК Швейцарії). Тобто участь у вчиненні злочину, передбаченого ст. 109 КК України, іно-

земного елементу створює умови для порушення також і зовнішньої безпеки. Однак дії, спрямовані на насильницьку зміну чи повалення конституційного ладу або на захоплення державної влади, можуть спровокувати іноземне втручання у життєдіяльність країни.

Автори коментаря за ред. М. О. Потебенька, В. Г. Гончаренка визнають об'єктом злочину, передбаченого ст. 109 КК, політичну безпеку (як складову національної безпеки) України в найважливіших сферах: існування конституційного ладу і функціонування державної влади [19, с. 5]. Таку ж позицію пропонують і автори коментаря за ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка: встановлений Конституцією і законами України порядок створення і діяльності вищих органів державної влади, порушення якого створює загрозу безпеці держави у політичній сфері [20, с. 243].

Отже, на думку цих дослідників, видовим об'єктом розглядуваного злочину є політична безпека. З такою позицією також важко погодитись, бо політична сфера є категорією ширшою, ніж основи національної безпеки країни, і містить у собі не тільки такі складові, як внутрішня та зовнішня безпека, а також політику у різних сферах життєдіяльності, у тому числі політику у сфері економіки, освіти, міжнародного співробітництва, соціальної сфері тощо.

Таким чином, єдиною безперечною рисою безпосередніх об'єктів злочинів, передбачених ст. 109 КК, є те, що вони перебувають під прямим захистом Конституції України і виступають в якості конституційних основ національної безпеки України. Це такі об'єкти, як конституційний лад та державна влада України.

Об'єкт злочинів, передбачених ст. 110 КК «Посягання на територіальну цілісність і недоторканність України», визначається наступним чином.

Забезпечення територіальної цілісності і недоторканності України належить до конституційних основ національної безпеки України. Статтею 110 КК України передбачено відповідальність за посягання на територіальну цілісність і недоторканність України. Якщо звернути увагу на складові вказаного злочину, зокрема на його об'єкт, то очевидно те, що посягання здійснюється на конституційні основи національної безпеки, а це полягає у відсутності загрози порушення встановлених Конституцією України, законами України і міжнародними правовими актами територіальної цілісності України та порядку визначення її території.

Визначення об'єкта злочину, передбаченого ст. 112 КК України «Посягання на життя державного чи громадського діяча України», традиційно є дискусійним питанням в теорії кримінального права. Коріння дискусії виникають ще у радянський період. Так, А. А. Піонтковський відносив до державних діячів осіб, що займають керівні посади в партійному апараті [21, с. 111]. Більше того, він відзначав: «Посягання на життя і здоров'я представників соціалістичних держав, вчинене з метою підризу чи ослаблення Радянської влади чи влади тих соціалістичних держав, до яких належали потерпілі, варто розглядати відповідно до постанови ст. 10 Закону про кримінальну відповідальність за державні злочини як терористичний акт проти державного чи громадського діяча чи представника Радянської влади» [21, с. 102].

В. В. Сташис розуміє під державним діячем особу, що виконує важливі державні функції в політичній, економічній, культурній галузях [22, с. 129]. Є. О. Смирнов вважав, що державний діяч – це посадова особа, якій надано повноваження, що дозволяють здійснювати державну діяльність, приймати і проводити в життя рішення в масштабі держави [23, с. 112].

М. І. Бажанов під державними діячами розумів осіб, що здійснюють відповідні функції від імені і за дорученням Радянської держави чи його органів в керівництві організаційно-управлінським, адміністративно-господарським, соціально-культурним та іншими видами діяльності (міністри Союзу РСР чи союзних республік, їх заступники, інші відповідальні працівники міністерств, комітетів чи відомств), а під громадськими діячами – осіб, що своєю активною партійною, профспівковою, комсомольською й іншою діяльністю сприяють успішному вирішенню задач соціалістичного будівництва (керівники партійних, комсомольських, профспівкових і інших громадських організацій, а також рядові члени цих організацій) [24, с. 34].

У період після набуття Україною незалежності підходи до визначення державного діяча були дещо скориговані. Відповідно до статті 112 КК України, відповідальність встановлюється за посягання на життя таких осіб: Президента України, Голови Верховної Ради України, народного депутата України, Прем'єр-міністра України, члена Кабінету Міністрів України, Голови чи судді Конституційного Суду України або Верховного Суду України, або вищих спеціалізованих судів України, Генерального прокурора України, Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, Голови Рахункової палати, Голови Національного банку України, керівника політичної партії, вчинене у зв'язку з їх державною чи громадською діяльністю.

Особливістю положень ст. 112 КК України полягає у тому, що під її ознаки підпадають посягання на життя тих осіб, які уособлюють конституційний лад та державну владу України і перебувають під прямим захистом Конституції України.

Для з'ясування антиконституційної спрямованості злочинів, передбачених ст. 112 КК України, слід дослідити юри-

дичні властивості персоналій, вказаних у диспозиції статті:

а) Президент України:

у статті 1 Закону УРСР «Про Президента Української РСР» вказано, що Президент є найвищою посадовою особою Української держави [25].

За статтею 102 Конституції України, «Президент України є главою держави і виступає від її імені. Президент України є гарантом державного суверенітету, територіальної цілісності України, додержання Конституції України, прав і свобод людини і громадянина».

Президент України відповідно до ст. 105 Конституції України користується правом недоторканності на час виконання повноважень, які визначено у ст. 106 Конституції України [1].

б) Голова Верховної Ради України:

відповідно до статті 88 Конституції України, «Верховна Рада України обирає із свого складу Голову Верховної Ради України, Першого заступника і заступника Голови Верховної Ради України та відкликає їх. Повноваження Голови Верховної Ради України закріплено у ч. ч. 2 і 3 ст. 88 Конституції України» [1].

в) Народні депутати України:

згідно з частиною 1 преамбули Закону України «Про статус народного депутата України» від 21.11.1992 р., народні депутати України є повноважними представниками народу України у Верховній Раді України та відповідальними перед ним. Вони покликані виражати і захищати суспільні інтереси та інтереси своїх виборців, брати активну участь у здійсненні законодавчої та контрольної функцій Верховної Ради України. Також статтею 10 цього Закону встановлено, що депутат як член Верховної Ради України користується правом ухвального голосу в усіх питаннях, що розглядаються на засіданнях Верховної Ради та її органів, до складу яких він входить [29]. Конституція

України визначає повноваження народних депутатів у ст. ст. 78–80 [1].

г) Прем'єр-міністр України, член Кабінету Міністрів України:

стаття 113 Конституції України наголошує, що Кабінет Міністрів України є вищим органом у системі органів виконавчої влади, а ст. 116 Конституції України визначає повноваження Кабінету Міністрів України [1].

г) Голова чи суддя Конституційного Суду України або Верховного Суду України, або вищих спеціалізованих судів України:

Конституційний Суд України є єдиним органом конституційної юрисдикції в Україні (ст. 147 Конституції України). Конституційний Суд України вирішує питання про відповідність законів та інших правових актів Конституції України і дає офіційне тлумачення Конституції України та законів України.

д) Генеральний прокурор України:

Конституція України згадує Генерального прокурора України у ст. 122. Статус Генерального прокурора визначається на підставі ст. 2 Закону України «Про прокуратуру». За положеннями ст. 2 Закону, «Генеральний прокурор України призначається на посаду за згодою Верховної Ради України та звільняється з посади Президентом України. Генеральний прокурор України не менш як один раз на рік інформує Верховну Раду України про стан законності. Верховна Рада України може висловити недовіру Генеральному прокуророві України, що має наслідком його відставку з посади».

е) Уповноважений Верховної Ради України з прав людини:

Уповноважений Верховної Ради України з прав людини в силу свого особливого статусу щодо здійснення парламентського контролю за додержанням конституційних прав і свобод людини і громадянина, встановленого ст. 101 Консти-

туції України та Законом України «Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини» [207], обґрунтовано віднесений до державних діячів. Це демонструє і стаття 4 вказаного Закону, згідно з якою уповноважений є посадовою особою, статус якої визначається Конституцією України та Законом, Законом України «Про державну службу».

Уповноважений здійснює свою діяльність незалежно від інших державних органів та посадових осіб. Діяльність Уповноваженого доповнює існуючі засоби захисту конституційних прав і свобод людини і громадянина, не відмінняє їх і не тягне перегляду компетенції державних органів, які забезпечують захист і поновлення порушених прав і свобод.

є) Голова Рахункової палати:

за статтею 98 Конституції України, контроль від імені Верховної Ради України за надходженням коштів до Державного бюджету України та їх використання здійснює Рахункова палата [1].

Статтею 1 Закону України «Про Рахункову палату» встановлено, що Рахункова палата Верховної Ради є постійно діючим органом контролю, який утворюється Верховною Радою України, підпорядкований і підзвітний їй. Рахункова палата здійснює свою діяльність самостійно, незалежно від будь-яких інших органів держави [26].

ж) Голова Національного банку України:

Голова Національного банку України – це службова особа, що керує Національним банком України – центральним банком держави, основною функцією якого є забезпечення стабільності грошової одиниці (ст. 99 Конституції України) [1].

з) керівник політичної партії:

політичні партії, відповідно до частини 3 статті 36 Конституції України і Закону України «Про політичні партії в Україні», мають чітко визначений всеукраїнський статус і повинні бути зареєстровані у Міністерстві юстиції України [27].

Таким чином, антиконституційний характер посягання на життя осіб, передбачених у ст. 112 КК, є явним, тому в кримінально-правовій науці існує єдність думок стосовно того, що цей злочин є двооб'єктним, і немає розбіжностей в тому, який з цих об'єктів визнавати основним, а який – додатковим обов'язковим.

Так, В. Я. Тацій зазначає, що безпосереднім об'єктом цього злочину є відносини, що забезпечують нормальну роботу всіх гілок влади (законодавчої, виконавчої, судової), а також політичних партій. Обов'язковим додатковим обов'язковим об'єктом виступає життя людини – державного чи громадського діяча [15, с. 31].

О. А. Чуваков вказує, що об'єктом цього злочину є суспільні відносини у сфері здійснення вищої державної влади, а додатковим об'єктом – життя і здоров'я людини [12, с. 14].

При цьому М. І. Хавронюк підкреслює: «Специфічною ознакою злочину є потерпілий. Ним може бути лише державний чи громадський діяч, обраний (призначений) на посаду у встановленому Конституцією України і Законами України порядку» [13, с. 31]. Тобто основним об'єктом цього злочину є конституційні основи національної безпеки України, а додатковим обов'язковим об'єктом виступає життя зазначених у ст. 112 КК України осіб.

Посягання на життя, тобто вбивство або замах на вбивство близького родича особи, вказаної у ст. 112 КК України, у зв'язку з виконанням цією особою службового чи громадського обов'язку кваліфікується як замах на вбивство або вбивство за загальним складом умисного вбивства відповідно до п. 8 ч. 2 ст. 115 КК України.

У зв'язку з цим зверталася увага на те, що в КК України мають місце ще чотири окремі склади злочинів, які передбачають відповідальність за посягання

на життя конкретних осіб у зв'язку з виконанням ними службового або громадського обов'язку [28, с. 145–147]. Зокрема, це стаття 348 КК України, яка передбачає відповідальність за посягання на життя працівника правоохоронного органу чи його близьких родичів у зв'язку з виконанням цим працівником службових обов'язків, а також члена громадського формування з охорони громадського порядку і державного кордону або військовослужбовців у зв'язку з їх діяльністю щодо охорони громадського порядку; стаття 379 КК України, яка передбачає відповідальність за посягання на життя судді, народного засідателя чи присяжного або їх близьких родичів у зв'язку з їх діяльністю, пов'язаною із здійсненням правосуддя; ст. 400 КК, яка передбачає відповідальність за посягання на життя захисника чи представника особи або їх близьких родичів у зв'язку з їх діяльністю, пов'язаною із наданням правової допомоги; стаття 443 КК України, яка передбачає відповідальність за посягання на життя представника іноземної держави або іншої особи, яка має міжнародний захист, з метою впливу

на характер їхньої діяльності або на діяльність держав, чи організацій, що вони представляють, або з метою провокації війни чи міжнародних ускладнень.

Як бачимо, ознаками одних складів злочинів (ст. ст. 348, 379, 400 КК України) охоплюються не тільки посягання на життя певних службових чи громадських осіб, а й їх близьких родичів, тоді як у ст. ст. 112 та 443 КК України такої ознаки немає. Вважаємо, що це недолік чинного кримінального законодавства, який демонструє невідповідність його у цій частині такому важливому принципу криміналізації діянь, як принцип системно-правової несуперечливості. Усунути цей недолік можна або шляхом відповідного доповнення ст. ст. 112 та 443 КК України, або шляхом виключення зі ст. ст. 348, 379, 400 КК України вказівки на близьких родичів і кваліфікування всіх випадків посягань на близьких родичів виключно за п. 8 ч. 2 ст. 115 КК. Але, якщо нічого не змінювати в інших статтях, то тоді доцільно буде доповнити ознаки ст. 112 КК України вказівкою на такого потерпілого, як близькі родичі зазначених у цій статті осіб.

Список використаної літератури

1. Конституція України. – К.: Право, 2011. – 56 с.
2. Кримінальне право: Загальна частина: підруч. / Г. В. Андрусів, П. П. Андрушко, В. В. Беньківський та ін.; за ред. П. С. Матишевського та ін. – К.: Юрінком-Інтер, 1997. – 512 с.
3. Мороз В. В. Уголовное право Республики Беларусь: Общая часть: учеб. / В. В. Мороз, О. А. Безлюдов. – Мн.: БелНИУФЭ, 1997. – 379 с.
4. Кримінальне право України: Загальна частина: підруч. / М. І. Бажанов, Ю. В. Байлін, В. І. Борисов та ін.; за ред. М. І. Бажанова, В. В. Сташиса, В. Я. Тація. – Х.: Право, 1997. – 368 с.
5. Ємельянов В. П. Класифікація об'єктів злочинів / В. П. Ємельянов // Вісник Національного університету внутрішніх справ. – 2002. – №20. – С. 179–183.
6. Кримінальне право України: Загальна частина: підруч. / [А. М. Бабенко, Ю. А. Вапсва, В. К. Гришук та ін.]; за заг. ред. О. М. Бандурки. – Х.: вид-во ХНУВС, 2011. – 378 с.
7. Шульга А. М. Кримінальне право України: Загальна частина: основні питання та відповіді / А. М. Шульга, В. І. Павликівський. – Х.: ПП «Берека-Нова», 2006. – 304 с.

8. Курс уголовного права: Общая часть: учеб. / под ред. докт. юрид. наук, проф. Н. Ф. Кузнецовой и канд. юрид. наук, доц. И. М. Тяжковой. – Т. 1: Учение о преступлении. – М.: Зерцало, 1999. – 592 с.
9. Уголовное право Российской Федерации: Общая часть: учеб. / под ред. проф. Б. В. Здравомыслова. – Изд. 2-е, перераб. и доп. – М.: Юристъ, 2000. – 480 с.
10. Уголовное право: Общая часть: учеб. / под ред. проф. В. Н. Петрашова. – М.: Приор, 1999. – 544 с.
11. Гуторова Н. А. Уголовное право Украины: Особенная часть: конспект лекций / Н. А. Гуторова. – Х.: Одіссей, 2003. – 320 с.
12. Кримінальне право України: Особлива частина: підруч. / за заг. ред. докт. юрид. наук, проф. Є. А. Стрельцова. – Х.: Одіссей, 2009. – 469 с.
13. Кримінальне право України: Особлива частина: підруч. / Ю. А. Александров, О. О. Дудоров, В. А. Клименко та ін.; за заг. ред. М. І. Мельник, В. А. Клименко. – 2-е вид., перероб. і доп. – К.: Атіка, 2008. – 712 с.
14. Кримінальне право України: Особлива частина: підруч. / [А. В. Байлов, О. А. Васильєв, О. О. Житний та ін.]; за заг. ред. О. М. Литвинова; наук. ред. серії О. М. Бандурка. – Х.: вид-во ХНУВС, 2011. – 572 с.
15. Кримінальне право України: Особлива частина: підруч. / [Ю. В. Баулін, В. І. Борисов, С. Б. Гавриш та ін.]; за ред. проф. В. В. Сташиса, В. Я. Тація. – 3-е вид., перероб. і доп. – К.: Юрінком-Інтер, 2007. – 624 с.
16. Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України / за заг. ред. П. П. Андрушка, В. Г. Гончаренка, Є. В. Фесенка. – 2-е вид., перероб. та доп. – К.: Даккар, 2008. – 1428 с.
17. Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України / відп. ред. С. С. Яценко. – 4-те вид., перероб. та доп. – К.: А.С. К., 2005. – 848 с.
18. Кримінальний Кодекс України: Науково-практичний коментар / за ред. В. В. Сташиса, В. Я. Тація. – К., 2003. – 1193 с.
19. Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України: (у 2-х ч.) / [під заг. ред. М. О. Потєбенька, В. Г. Гончаренка]. – К.: Форум, 2001. – Ч. 2: Особлива частина. – 942 с.
20. Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України / за ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка. – 6-е вид., перероб. і доп. – К.: Юридична думка, 2009. – 1236 с.
21. Пионтковский А. А. Курс советского уголовного права: Особенная часть / А. А. Пионтковский, В. Д. Меньшагин. – Т. IV. – М.: Госюриздат, 1955. – 800 с.
22. Уголовное законодательство Украинской ССР / под ред. В. В. Сташиса. – М.: Юрид. лит., 1971. – 544 с.
23. Смирнов Е. А. Особо опасные государственные преступления (вопросы квалификации в связи с применением уголовно-правовой нормы): учеб. пособ. / Е. А. Смирнов. – К.: изд-во КВШ, 1974. – 180 с.
24. Уголовное право УССР: Особенная часть: учеб. / под ред. М. И. Бажанова и др. – К.: Вища школа, 1989. – 503 с.
25. Про Президента Української РСР: Закон УРСР від 24 лютого 1994 р. № 3998-XII // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1991. – № 33. – Ст. 446.
26. Про Рахункову палату: Закон України від 11 липня 1996 р. № 315/96-ВР // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 43. – Ст. 212.
27. Про політичні партії в Україні: Закон України від 5 квітня 2001 року № 2350-III // Голос України. – 2001. – № 82. – С. 4–5.
28. Этнос и политика: хрестоматия / авт.-сост. А. А. Прозаускас. – М.: изд-во УРАО, 2000. – 400 с.
29. Про статус народного депутата України: Закон України від 21 листопада 1992 р. № 2810-XII // Відомості Верховної Ради України. – 1993. – № 3. – Ст. 17.